

მაია მიქაუტაძე

ცვლილებანი იმერხეულში საუკუნის მანძილზე – I
(ნ. მარისა ღა თანამედროვე ტექსტების
მონაცემთა მიხედვით)

ნიკო მარის "შავშეთისა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები" საუკუნეზე მეტი ხნის წინ გამოვიდა. იგი ძალიან დიდხანს (თითქმის 80 წელი), ცნობილი მიზეზების გამო, იყო ერთადერთი სანდო წყარო ისტორიული შავშეთისა და კლარჯეთის როგორც ფოლკლორის, ასევე ეთნოგრაფიისა და მეტყველების შესწავლის თვალსაზრისით.

დღეს ტაო-კლარჯეთის შესწავლა ინტენსიურად მიმდინარეობს. აქედან გამომდინარე, ფასდაუდებელია ნ. მარის "დღიურების" ისტორიულ-მეცნიერული მნიშვნელობა. "დღიურების" გამოსვლიდან (უფრო სწორედ ექსპედიციიდან – 1904წ.) იმერხეულში ბევრი რამ შეიცვალა: ზოგი რამ გაქრა, დავიწყებას მიეცა...

თანამედროვე იმერხეული მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მონაცემები სხვადასხვა მკვლევრის მიერ არის ჩაწერილი და გამოკვლეული (შ. ფუტყარაძე, ტ. ფუტყარაძე, ე. დადიანი, ნ. მგელაძე, მ. ფაღვაძე...). ჩვენ მიერ, 2006-2012 წლებში ტაოსა და იმერხეულში, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის მიერ ორგანიზებული ექსპედიციების ფარგლებში, საკმაო მასალა იქნა მოპოვებული. ამ მასალის შესწავლა-გაანალიზების შედეგად ძალიან საინტერესო სურათი წარმოჩინდა იმერხეული მეტყველების საუკუნის წინანდელი და თანამედროვე მონაცემების შედარება-შეჯერების თვალსაზრისით.

სხვაობა სახეზეა როგორც ფონეტიკა/ფონოლოგიის, ასევე გრამატიკულ (მორფოლოგიისა და სინტაქსის) დონეზე. ხელშესახებია სხვაობა ლექსიკაშიც.

ამჟამად შევვხებით იმერხეული დიალექტის ფონეტიკა/ფონოლოგიაში მიმდინარე პროცესებს საუკუნის მანძილზე.

ბუნებრივია, იმერხული მასალის ბევრად უფრო გამოწვლილვითი ფონეტიკური ანალიზია გაკეთებული როგორც ქ-ნ შ. ფუტყარაძის, ასევე ჩვენ მიერაც, მაგრამ მოცემულ ნაშრომში ჩვენ მხოლოდ ის მონაცემები წარმოვადგინეთ, რომლებიც ნ. მარისეულ ტექსტებში დაფიქსირებულ მასალასთან შეჯერება-შედარების შედეგად მივიღეთ.

I. [ა] ალოფონი

ნ. მარი [ა]-ს იმერხეულ დიალექტში ადასტურებს როგორც სახელებში, ასევე ზმნებში:

პაწაჲ ზროხა; **პაშტაჲ** დათვები; ეს თვე რომ დაილევა, **მარიოხაჲ**, ართუხ სიცივე მოვა; **ანაჲც** მოუკლა; ჰემ ერბო გამოა, ჰემ **წოვან** ან **ღონთხაჲ**; რა და **რაჲ** გინდა საქმელი; ასწია ერთი **კაჲ** ზოფან...

წყეყვანეს ბიჭი ტყეში; ორ საათ იქით **გამეფიშმანა**; რატომ **შამენახავ** გლახა კაცს? სანდული თან **გამეფტანეს** გოლიდან გარეთ; თუ **მეფყვანე** ცხენი? წინ **გეაარა** დევრიშმა... (ნ. მარი, 1911, გვ. 55-71, 79-84).

შ. ფუტყარაძე თვლის, რომ დღეს იმერხეულში **ფ** თითქმის აღარ გამოიყენება. მკვლევარი წერს: "ქართულ სიტყვა-ძირებში **ფ**-ს გამოყენების ერთეული შემთხვევებიც ვერ დავადასტურეთ. სიტყვები, რომლებშიც ნ. მარის მონაცემების მიხედვით მოსალოდნელია **ფ**", როცა სალექსო სტრიქონებშია მოქცეული, მათში სრული **ფ** ხმოვანი ისმის, მარცვლის შემქმნელი..." (შ. ფუტყარაძე, 1995, გვ. 6).

ჩვენ მიერ 2006-2007 წლებში იმერხეულში ჩაწერილი დიალექტური ტექსტების შესწავლამ, იმერხეველთა მეტყველებაზე უშუალო დაკვირვებამ განსხვავებული ვითარება წარმოაჩინა: [ფ] საკმაოდ ხშირად დასტურდება, კერძოდ:

[ფ] ალოფონი გვხვდება:

1. პაუზისწინა პოზიციაში **ა, ე, ო** ხმოვანფუძიან სახელებთან სახელობითი ბრუნვის ნიშნად:

ცოტა**ფ**; პატარა**ფ**; ნანა**ფ**; იქითა**ფ**; აქეთა**ფ**; წოვა**ფ**; ფარა**ფ**; შაზი**ფ**; ნენ**ფ**; დედ**ფ**; ბაბო**ფ**; დრო**ფ**; დრო**ფ** ...

შ. ფუტყარაძის აზრით, იმერხეულში "ხმოვანფუძიანი სახელები სახელობით ბრუნვაში წარმოდგენილი არიან სრული ბრუნვის ნიშნით ... " (შ. ფუტყარაძე, 1995, გვ. 8).

ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ [ფ] სახელობითი ბრუნვის ნიშნის ვარიანტად საკმაოდ ხშირია.

2. [ფ] წარმოდგენს მიცემითი ბრუნვის ნიშნის ვარიანტს:

ქირქიტი **იმაფ** ქვია; ყურძნის ფურცელ მოჭრეფ, **იმაფ** აადულეფ წყალში, **იმაფ** უკან დაახუეფ; **იმაფ** იქით არ იყო; **იმაფ** უკან გედევიდა...

როგორც ცნობილია, "იმ დიალექტებში, სადაც მიცემითი ბრუნვის ნიშნის **-ს** > **ფ**, გამოირიცხება სახელობით ბრუნვაში **-ი** > **ფ** (ან **-ი** არის შენარჩუნებული: დედა-ი, ან საერთოდ მოკვეცილია ბრუნვის ნიშანი: დედა). ერთგვარ გამონაკლისს წარმოდგენს ინგილოური, სადაც შესაძლოა დაჩნდეს როგორც **-ი** > **ფ** (მამაი > მამაფ, კალი > კალოფ), ასევე: **-ს** > **ფ** (მელას > მელაფ: მელაფ მუცლის ტყვილიც ეეს ყოფილ)" (ბ. ჯორბენაძე, 1998, გვ. 551).

ინგილოურის მსგავსი მოვლენა დასტურდება იმერხეულშიც. ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში ერთმანეთის პარალელურად შესაძლოა შეგვხვდეს როგორც **-ს**, ასევე, მისი ფონეტიკური ნაირსახეობა **-ფ**.

3. [ფ] იშვიათად გვხვდება უკვეცელ სახელთა ნათესაობითსა და მოქმედებითში V-C პოზიციაში:

ტლაპო**ფ**; ორთან**ფ**; ფენჯერ**ფ** ...

4. [ფ] მორფემათა ზღვარზე დადასტურდა თანხმოვნის წინ; ზმნისწინისეული ხმოვნის მეზობლად ხმოვანპრეფიქსი **ი** > **ფ**:

მეფყრიფა; ჩეფტან; დეფწავლი; გეფბარგენ, გეფქნიო; წყეფჟანდენ, მეფჟანდენ; მეფთიბჟის; დეფწჟის, დეფბრჟჟის; გეფარებენ...

ამგვარ პოზიციებში [ფ] დაფიქსირებული აქვს ნ. მარსაც (იხ. ზემოთ).

5. ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში ფუძისეული **ი** > **ფ**, რასაც ხშირად სხვა ფონეტიკური პროცესები უსწრებს წინ:

მემრე სობები **გამოდა** (< გამოიდა < გამოვიდა); სერბესობა **მოიდა** (< მოიდა < მოვიდა)...

სხვა მაგალითები: შენ მარტო **აი** (<ადი) (ნ. მარი); აგზეც **გამოდ** (< გამოდი); არდაგან **ვიყაი** (< ვიყაი < ვიყავი)...

მსგავსი ფაქტები დაფიქსირებულია გურულში, იმერულში, აჭარულში, ინგილოურში (ბ. ჯორბენაძე, 1998, გვ. 71).

6. [ა] დასტურდება ზმნისართებთან და თანდებულის ფორმებთან: უჩუმალაი; მოსაკლელაი; ჩქარაი; მალეი (ნ. მარი).

გადმოედენ **საყიდელაი-მაყიდელაი**; უჩუმალაი ლაპარიკობენ დანი, **თავიდათალაი**; წავალთ **სასამურაი**; **სამღერელაი** წავდიოდით ...

ანალოგიური მოვლენა გვხვდება სხვა დიალექტებშიც (აჭარ., ინგ.) (ბ. ჯორბენაძე, 1998, გვ. 547).

შდრ.: შ. ფუტკარაძის ტექსტებში განხილულ შემთხვევებში **ი** ხმოვანი წარმოდგენილი და იგი სახელობითი ბრუნვის ნიშნად მიიჩნევა (შ. ფუტკარაძე, 1995, გვ. 8).

7. [ა] ალოფონი ხშირია თურქულიდან შემოსულ სიტყვებში. მაგ., **ი** გვხვდება ხმოვნის წინ თავკიდურა პოზიციაში:

ზილსა არ უნდა **იასტული** (< თურქ. *yastık* 'ბალიში') (შ. ფუტკარაძე); **იადლებში** (< თურქ. *yayla* 'საძოვარი'); ავლენ და მედარებენ, ვიცით **იანი** (< თურქ. *yani* 'ანუ'); **იასალი** (< თურქ. *yasak* 'აკრძალული'); გაჰკადეს; **იადსაც** (< თურქ. *yağ* 'ზეთი'); დავაწავთ...

თურქ. ნაწილაკი და კავშირი **ya** 'ზომ, აკი', 'ან' **ი** ფორმით წარმოითქმის: ახლა თველი დიობანში გეგრიფა, დაცოტავდა **ი** ხალხი; სახლიდამ მექთებში წევდოდით **ი** სასწავლებელში...

[ა] დასტურდება სხვა შემთხვევებშიც:

იუნიაში უსაქმია ცოდვა; **იადრამისთინ** ისტამბოლ მევარე; კარგი **იეფა** იცის აქა (შ. ფუტკარაძე); არ იყო მაშინ **იოდლობა** ...

ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითები ცხადყოფს, რომ იმერხელ დიალექტში /ი/-ს უმარცვლო [ა] ალოფონი დღესაც არცთუ იშვიათია და მისი რეალიზაციის ფაქტები მსგავსია სხვა ქართველური დიალექტებისა; გარკვეულ შემთხვევებში მისი გამოვლენა თურქული ენის გავლენით შეიძლება აიხსნას.

II. ძ თანხმოვანი

ნ. მარის მიერ ჩაწერილი ტექსტების მიხედვით, **ძ** ბგერა იმერხელში ჩვეულებრივ გამოიყენება, თუმცა მის ადგილს ცალკეულ შემთხვევებში **ზ** იკავებს, მაგ.:

ძ დაცულია: წაბანდებით; ძლებს; ძაფს; ბძანე; ვაძოვო; დუუძახა; ძირში; ძალიან; დააძახნია; დოუძახა, ძმის; შეიძლება; დეეძინენ; ეძება; სიძემა; მოაძრო ...

ძ > **ზ**: ზროხას ეტყვის; მოზებნა; ზველია; ის ზე დამწყვედული დარჩა...

ნ. მარის ტექსტებში **ძ/ზ** ბგერათა გამოვლენის სიხშირე ასეთია: მოსალოდნელი **ძ** ბგერა გამოვლინდა 87,5%, ხოლო **ძ**-ს ნაცვლად **ზ** — 12,5%.

შ. ფუტკარაძე იმერხელში **ძ** თანხმოვნის არსებობას არ ადასტურებს. მკვლევრის მტკიცებით: "იმერხელში **ძ**" თანხმოვნის გამოყენების ერთეული

შემთხვევებიც კი არ დაიძებნა. იგი შეუცვლია "ზ"-ს: ზალი, გზელი, ნაზვი, ზველი, ყურზენი... ეს მოვლენა სისტემად ქცეულა თურქული ენის გავლენით, რადგან თურქულს "ძ" ბგერა არა აქვს. მსგავსი ვითარებაა ინგილოურშიც ხუნძური ენის გავლენით, შეინიშნება ზემოაჭარულში და მესხურში" (შ. ფუტყარაძე, 1995, გვ. 8-9; 2008, გვ. 99-100).

ჩვენ მიერ ჩაწერილ იმერხეულ ტექსტებში ასეთი სურათია: ძ ბგერის გამოვლენის შემთხვევები არცთუ იშვიათია, თუმცა მის ნაცვლად ზ უფრო ხშირად ისმის. მაგ.:

დამაძრესო; ძაფებით; ძოვენ; ძროხას; ძეწნით; ყურძნის; ძტელათ ...

ძ > ზ: ზტელები; თერზი; ზტელათ; სიგზე; ზაფსავეფ; დიგიზახავს; დავზახვედით; ზე (რძე); გზელი; ზირში ...

ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში ერთმანეთის პარალელურად შესაძლოა შეგვხვდეს ძ და ზ ბგერები.

ძ/ზ ბგერათა გამოვლენის პროცენტული მაჩვენებლები ასეთია: მოსალოდნელი ძ ბგერა დადასტურდა 25%, ხოლო ძ-ს ნაცვლად ზ გამოვლინდა 75%.

ამდენად, ჩვენ მიერ შესწავლილი იმერხეული დიალექტური მასალის მიხედვით, ნ. მარისეულ ტექსტებთან შედარებით, დღეს იმერხეველთა მეტყველებაში ძ ბგერის გამოყენების სიხშირე გაცილებით დაბალია, ვიდრე ერთი საუკუნის წინ. ეს მოვლენა თურქული ენის გავლენის შედეგია, თუმცა იგი უგამონაკლისო სისტემად ჯერ არ ქცეულა.

III. ვ, ჟ, უ

სამეცნიერო ლიტერატურაში საკამათოდაა ქცეული Ⴆ, Qd, ვ, ჟ, უ გრაფემებით გამოსახული ბგერების კვალიფიკაციისა და ურთიერმიმართების საკითხი (ლიტერატურის მიმოხილვისთვის იხ. მ. მიქაუტაძე, 2005, ტ. ფუტყარაძე, მ. მიქაუტაძე, 2008).

ჩვენ არაერთგზის შევხებივართ აღნიშნულ სადავო საკითხს (იხ.: მ. მიქაუტაძე, 2004; მ. მიქაუტაძე, 2005, გვ. 19-45, გვ. 42-43 ...).

თანამედროვე ქართულ მეტყველებაში, როგორც ცნობილია, მკვეთრად გამოხატული წყვილბაგისმიერი ჟ ქართული ენის დიალექტთა უმეტესობაშია დადასტურებული: მოხეურში, ქართლურში, კახურში, ინგილოურში, ფერეიდნულში, იმერულში, ლეჩხუმურში, გურულში, აჭარულში, იმერხეულში (ბ. ჯორბენაძე, 1998, გვ. 80). სვანურში საერთოდ არ არის კბილბაგისმიერი ვ.

იმერხეულში, სხვა დიალექტების მსგავსად, ხშირად ისმის წყვილბაგისმიერი ჟ; მკვლევართა დაკვირვებით, ეს ბგერა ძირითადად გვხვდება:

1. სამწიგნობრო ენაში კბილბაგისმიერად მიჩნეული სპირანტის ნაცვლად:

ვაჟდა; ერქვა; ბეჟრი; ყჟელიფრიდან; დეჟრიშის (ნ. მარი); გჟაქ; დაგჟატყვილეს; მოგჟყავს (შ. ფუტყარაძე, 1995, გვ. 6).

2. უ ხმოვნის რეფლექსად. უ>ჟ პროცესი ინტენსიურად ვითარდება ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინ, კერძოდ, -ურ/-ულ სუფიქსისეული უ ხმოვანი ე, ა ხმოვნების წინ, ჩვეულებრივ, ვიწროვდება:

დეკაჟული (ნ. მარი); აქეჟრი (შ. ფუტყარაძე). შ. ფუტყარაძის აზრითვე, მოსალოდნელ ჟ-ს ხშირად ენაცვლება კბილბაგისმიერი თანხმოვანი:

მემთევრად; დამწყრველი; აქვევრია; მირთმევლ; წრველ; მემთევრები; გარველი ... მკვლევრის მიერ ანალოგიური მასალა დადასტურებულია ტაოურში, მაჭახლურში (შ. ფუტკარაძე, 1995). აქვე აღვნიშნავთ, რომ როგორც ბ. ჯორბენაძე, ასევე შ. ფუტკარაძე, კბილბაგისმიერ ვარიანტს მაინც ძირითად სახეობად მიიჩნევენ.

ჩვენი დაკვირვებით, იმერხეულ დიალექტში **წყვილბაგისმიერია** თითქმის ყველა ის ბგერა, რომელიც სხვა მკვლევრების მიერ ჩაწერილია ვ გრაფემით; მაგ.:

ა) თანხმოვნის მომდევნოდ ხმოვნის წინ C_N-V და C_S-V პოზიციებში:

ერქუა; ყუალა (ნ. მარი); **მარჯუნა; ეხუეწებიან შუელას; ხუალაც; კხერცხი; სიტყუა; თქუა; ვსუემლი** (შ. ფუტკარაძე); **გუაქ; ბალუბე; ქუაბში; დეგუესწავლა ბალუბეს; ჩაგარჩუებენ; მააქუან...**

ბ) ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინ V-C პოზიციაში:

წეუდა; ჩამეუტან; ბეურათ; მეუთავეფ (ნ. მარი); **მიუსცემთ; წეუდოდით; იმცხოურებენ; შეუბარგავთ; შეუფუთი; თაურობის...**

გ) თანხმოვნებს შორის C-C პოზიციაში:

მისულა-მოსულა; გამოსულამდის; იყუნენ; წურილი; ქუყავს

დ) თანხმოვნის წინ პაუზის მომდევნოდ #-C პოზიციაში:

უთქუათ; ულაპარიკობდით; უქნა; უქამთ...

ე) ხმოვნის მომდევნოდ პაუზის წინ V-# პოზიციაში:

დაქსელაუ; შეინახაუ; გოგოუ, გოგოუ, ფაცია; ჩაქყლეტაუ ...

როგორც ჩანს, იმერხეულში უ-ს გამოვლენა პოზიციების მიხედვით არ იზღუდება; ყველაზე ხშირად იგი თანხმოვნის მომდევნოდ ხმოვნის წინ გვხვდება.

ბაგისმიერი სპირანტის წყვილბაგისმიერობის მიმანიშნებელია იმერხეულში დადასტურებული **ვ/ბ, ბ/ვ, ვ/მ** მონაცვლეობის საინტერესო შემთხვევებიც: **ვიწრო > მიწრო, სავსე > სამსე, ვარსკვლავი > მასკულავი, დამავიწყდა > დამაბიწყდა, დაგვავიწყდებოდა > დაგუაბიწყდებოდა, ვეუბნებით > ვებნევით, ვეუბნებით > ვეგნევით, ვკერავდი > ვკერევი > უკერებდი, ჩადებდნენ > ჩადეუდნენ, გადაიკიდებდნენ > გედვიკიდეუდნენ...** ერთმანეთს უშუალოდ შეიძლება შეენაცვლოს მხოლოდ ის თანხმოვნები, რომელთაც ორი მარკერი საერთო აქვს. **ფფიქრობთ, დამაბიწყდა, ვებნევი** ტიპის ფორმებში სულაც არ არის სავარაუდო **გარდაშავალი საფენჭურის დაშვება: ვ > ბ და ბ > ვ** მონაცვლეობა დასაშვებია ვ-ს წყვილბაგისმიერად გაგების შემთხვევაში (მარკერთა შენაცვლების კანონზომიერების შესახებ იხ. ბ. ჯორბენაძე, 1998, გვ. 297-299).

როგორც მოსალოდნელი იყო, სამწიგნობრო ქართულს საუკუნეების მანძილზე მოწყვეტილმა იმერხეულმა დიალექტმა კარგად შეინარჩუნა ის მდგომარეობა, რაც ცოცხალი მეტყველებისათვის იყო დამახასიათებელი XV-XVI საუკუნეების ქართულში.

იმერხეული დიალექტის მონაცემები კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმას, რომ ქართველთა მეტყველებისათვის ყოველთვის ძირითადი და ბუნებრივი იყო სონორული ბუნების წყვილბაგისმიერი სპირანტი, რომელიც, არაიშვიათად, მიიღებოდა უ ხმოვნის ნაწილობრივი რედუქციითაც (სხვა ხმოვნის მეზობლობის გამო), ხოლო ძირითადად ბაგისმიერ თანხმოვნებთან მეზობლად, იშვიათად

რეალიზდებოდა კბილბაგისმიერ მკდერ თუ ყრუ ვარიანტებადაც (ვსტავლობ, ჭფლობ...) (ტ. ფუტკარაძე, მ. მიქაუტაძე, 2008, გვ. 316-319).

IV. ჳ ბგერა

იმერხეულ დიალექტში ჳ ფონემის არსებობა-არარსებობის საკითხი მეცნიერთა შორის დავის საგანი გახდა.

შ. ფუტკარაძე თვლის, რომ იმერხეულ დიალექტში დღემდე დაცულია არქაული ვითარება და ძველი ქართულის ფარინგალური ფშვინვიერი ჳარი ბგერა სახეზეა (შ. ფუტკარაძე, 1995, გვ. 6).

მ. ფაღავას თავდაპირველად მიაჩნდა, რომ "იმერხეულს (ისტორიული შავშურის კილოკავს) ჳ არ შემოუნახავსო" (მ. ფაღავა, 2005, გვ. 47). მოგვიანებით, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, იმერხეულში ჳ-ს არსებობაზე ყურადღება კვლავ გაამახვილა, თ. უთურგაიძის რჩევით, შეხედულება შეიცვალა და ვარაუდობს, რომ "რამდენადაც ჳ გვხვდება იმერხევის ყველა ქართულენოვანი სოფლის მკვიდრთა მეტყველებაში, იგი ისტორიულად მთელი შავშურისათვის იყო დამახასიათებელი (იქვე).

იმერხეველ ქართველთა მეტყველებაზე უშუალო დაკვირვებისა და დღემდე არსებული იმერხეული ტექსტების გამოწველილვით შესწავლის შემდეგ იმერხეულ დიალექტში ჳ ბგერის არსებობა-განაწილების შემდეგი სურათია სახეზე:

ჳ დასტურდება იმ ფუძეებში, რომლებშიც იგი V-XI სს. სალიტერატურო ქართულში გვხვდება: ჳიდი; თიჳა; ჳარი; ჩოჳა; საჳადი; ჳმა; ჳელი; ფეჳი; მარჳილი; ჳმელი; უღელტეჳილი; დაგრეჳილი; კაჳამბალი; უჳმარი; ჳბო; ჳვნა; ჳაჳა; ჳმიადი; ჩაჳვი; ნაჳევაო; ჳუნდი; ჳსენი; ჳვიმირი; ჳეჳეჳური; ჳორცი ...

ჳ გვხვდება საკუთრივ იმერხეულ დიალექტურ ფუძეებსა თუ გეოგრაფიულ სახელებში: უჳედლები; ბაჳალა (გოგონა); ფარჳიელი (საბძლის წინა ადგილი); ქორის წინა ადგილი ფარჳიელია; ფერჳვა (მეკვლეობა) ...

მოჳლვევი; იფჳრველი; ჩიჳისჳევი; იმერჳევი; ჳევწვრილი/ჳემწვრილი; ჩიჳორი; ჳერთვისი; სათჳარა ჳევი; ჩიჳეტა; ციჳიზირი; მიჳელყმიენთი ...

ჳ იშვიათად ვლინდება თურქულიდან ნასესხებ სიტყვებშიც: საჳალი (თურქ. საკალ — წვერი); ჩაჳალი (თურქ. ცაკალ- ტურა)...

სახეზეა, რომ იმერხეულ დიალექტში /ჳ/ ახლაც საკმაოდ აქტუალურია. ჳარის გამოვლენის ბოზიციათა რაიმე კანონზომიერება, ბუნებრივია, არც აქ ჩანს.

აღსანიშნავია, ასევე, რომ ერთსა და იმავე სიტყვაფორმაში ზოგჯერ ჳ ისმის და ზოგჯერ — ხ. საყურადღებოა ისიც, რომ ამ ბგერათა ფუძეში მონაცვლეობა ერთი და იმავე პირის მეტყველებაშიც დასტურდება:

ახლა გევჳადე ჳაკეთი; ჳმა ჳეირ-ზუნჳში გოუნადა! დააცმენ ჳორცსა შიშზე/გარგანზე; ხორცი თუ გინდა; გაცჳრეტა; ცხენი განრიტა ტყვიამა; იმა კარჳა მოვთჳრით; თოჳით მოვთხრით; ჳმელი; კლერტაი ბალახი თევეჳელი არ განჳება...

ნ. მარის მიერ საუკუნის წინ ჩაწერილ იმერხეულ ტექსტებშიც ერთი პირის მეტყველებაში ჳ:ხ მონაცვლეობა აქა-იქ ვლინდება: ჳელი||ხელი, ფეჳი||ფეხი, ჳარი||ხარი... (ნ. მარი, 1911). ბ. ჭორბენაძის აზრით, ჳ:ხ მონაცვლეობის ეს მაგალითები არ იძლევა იმის თქმის შესაძლებლობას, რომ იმერხეულში

(კლარჯულში) **ვ** მოშლის გზაზე, ვინაიდან იგი სისტემებზე გვხვდება **ვე**, **ველი** და მისთანა ფორმებში (ბ. ჯორბენაძე, 1998, გვ. 65).

საუკუნის შემდგომი იმერხეული ტექსტების ანალიზი და ზემოთ მოტანილი ერთი პირის მეტყველებისას დაფიქსირებული **ვმელი** **განმე** და სხვა პარალელური ფორმები გვაფიქრებინებს, რომ **ვ**-ს გამოყენების სისტემა დღეს არც ისეთი მყარია. შეიძლება დავასკვნათ, რომ იმერხეულ დიალექტში ფონემატური დაპირისპირება **/ხ/-სა** და **/ვ/-ს** შორის კვლავ სახეზეა, თუმცა ამ ოპოზიციის ნეიტრალიზაცია უკვე დაწყებულია.

ფონეტიკური პროცესები

განვიხილავთ იმერხეული მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესების ამსახველ მხოლოდ იმ ნიმუშებს, რომლებიც შეგვხვდა ნ. მარის ტექსტებში და შევადარებთ მათ თანამედროვე მონაცემებს.

ფონეტიკური პროცესები, რომლებიც ნ. მარის ტექსტების მიხედვით გვაქვს სახეზე, იმერხეული დიალექტისათვის დღესაც ბუნებრივია, თუმცა ფორმათა გარკვეული ნაწილი არ შეგვხვედრია.

ასიმილაცია:

აე > **ეე** სრული რეგრესული ასილიაციით: დამესიზმრება > დემესიზმრება; დამეზინება > დემეზინება; დაგეტყობა > დეგეტყვება; დაებმიან > დეებმიან; დამელია > დემელია; დაგეწიე > დეგეწიე; წაველი > წეველი...

აე > **ეე** სრული რეგრესული ასილიაციით: > **იე**: (რეგრესული დისიმილაცია): თმაეები > თმეები > თმიეები; გაღმაელი > გაღმეელი > გაღმიელი ...

აი, აო > **ეი/ეო** ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით; პროცესს ვერ აბრკოლებს ზმნისწინისეული ან აფიქსისეული თანხმონები: “მტრად დამიდგა” > “მტრათ ემიდგა”; აილე > ეილევი; გაიჭუნებს > გეჭუნებს; დაიჭირა > დეიჭირა; დაიმაღვი > დემაღვი; მოიტირა > მეიტირა; გამოვიგონოთ > გამევიგონოთ; მომიგონე > მემიგონე; გადავირბინე > გედვირბინე; გამიყვანე > გემიყვანე; გამოვირჩიე > გემვირჩიე; დამიკლო > დემიკლო; გაგიხარდა > გეგიხარდა; დამიწყი > დემიწყი; ამოვიღებ > ამევიღებ...

აუ > **ოუ** > **უუ** სრული რეგრესული ასიმილაციით: გაუხსნა > გოუხსნა > გუუხსნა; გაუხარდა > გუუხარდა; დაუბა > დუუბა...

აუ > **უუ** სრული რეგრესული ასიმილაციით: მოუყვანა > მუუყვანა...

აი > **უი** სრული რეგრესული ასიმილაციით: მიუყვანა > მუუყვანა... დადასტურდა **მუტანე** ფორმაც (< მუუტანე)...

აო > **აო** ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: შემოგიტვლი > შამოგიტვლი...

აუ > **აუ** ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: დაუკარი > დოუკარი; დაუძაბა > დოუძაბა; გავუძელი > გოუძელი; წაუყვანა > წოუყვანა... ზოგჯერ პირველადი **აუ** და **აუ** კომპლექსები უცვლელია: მოუპარავს, მოყვანა; წაუყვანა ...

ზემოთ მოტანილი ასიმილაციის ყველა მაგალითი დამახასიათებელია როგორც საუკუნის წინანდელი, ასევე დღევანდელი იმერხეული დიალექტისათვის.

სრული რეგრესული ასიმილაციის იშვითი ნიმუში, რომელსაც ი-პრეფიქსი იწვევს: ხელი **ამომიწყვე** > ხელი **ამომიწყვეი** დაფიქსირდა ნ. მარის ტექსტებში, თუმცა არ შეგვხვედრია თანამედროვე იმერხეულთა მეტყველებაში.

ასევე მხოლოდ ნ. მართან დადასტურდა ა > ე ნაწილობრივი რეგრესული დისტანციური ასიმილაციით მიღებული **დარდი > დერდი, გავდარდიანდი > გავდერდიანდი** ფორმები.

თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაციის ნიმუშები: მოკდა > მოკტა, ვინცაღა > ვინცლა > ვინცხა, რაცაღა > რაცლა > რაცხა, კარგი > კარქი ... დამახასიათებელია როგორც საუკუნის წინანდელი, ასევე დღევანდელი იმერხეული დიალექტისათვის....

თანხმოვანთა რეგრესული ასიმილაციით მიღებული **ჯაჭვი > ჰაჭვი** ფორმა შეგვხვდა მხოლოდ ნ. მარის ტექსტებში.

საუკუნის წინაც და თანამედროვე იმერხეულთა მეტყველებაშიც ჩვეულებრივია სიტყვის ბოლოს დ-ს დაყრუება: ღვარად > ღვართ; ავად > ავათ; სანახავად > სანახავათ; ბევრად > ბევრათ; თვალტანადა > თვალტანათ...

ხმოვანთა რეგრესული დისიმილაცია:

ეე > იე: კლდეები > კლიები; ტყეები > ტყიები; შეებრალა > შიებრალა; შეეყარა > შიეყარა; შეეხვეწა > შიეხვეწა; შეეძლება > შიეძლება ...

ეა > ია: შეადნო > შიადნო ...

აა > ეა: წავა > წევა ...

ოა > უა: მოვათავე > მუათავე; მოვახსენებ > მუახსენებ; მოვა > მუა ...

ოე > უე: მოველი > მუელი; გოგოები > გოგუები; მოეწია > მუეწია; გამოეკიდა > გამუეკიდა ...

ხშირად **ოა** და **ოე** კომპლექსები უცვლელია.

თანხმოვანთა დისიმილაცია:

კურკა > გურკა; მოსლული > მოსრული > მოსული; წლეულ > წრეულ; სულ მთელი > სუნთელი; ფუტკარი > ფუთკარი ...

ზემოთ მოტანილი დისიმილაციის ყველა მაგალითი დამახასიათებელია როგორც საუკუნის წინანდელი, ასევე დღევანდელი იმერხეული დიალექტისათვის.

ნ. მარის ტექსტებში გვხვდება დისტანციური რეგრესული დისიმილაციის შედეგად მიღებული მომჭარი (< "მომჭერი"), გამოვჭარი (< "გამოვჭერი") ფორმები, რომლებიც ჩვენ აღარ შეგვხვდრია.

ნიკო მართან დაფიქსირებულია რთული ფონეტიკური გარდაქმნების შედეგად მიღებული ფორმები, რომლებიც დღესაც გვხვდება:

დიდრიანი "დიდი, დიდროვანი (//დიდრივანი): დიდროვანი > დიდრუანი (რეგრესული დისიმილაციით) > დიდრვიანი (ჟ > ვი პროცესის შედეგად) // დიდრიანი (ვ-ს დაკარგვით);

ანალოგიურად **დატიეს:** დატოვეს > დატოეს > დატუეს > *დატვიეს > დატიეს; ასევე **დავტიოთ:** დავტოვოთ > დავტოოთ > დავტუოთ > *დავტვიოთ > დავტიოთ.

ვე > ო: ქვემო > ქომო, შედღებენ > შედღობენ...

ევ კომპლექსის პოზიციაში გვაქვს **ო:** კილო "კიღევ"

ბევრათა დაკარგვა და განვითარება:

ნ. მარის ტექსტების მიხედვით, იმერხეულთა მეტყველებაში ხშირად **იკარგება -ს:** მიცემითის ნიშანი ან ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის თანხმოვნითი ნაწილი: "ახლიან პირ(ს)", "შიართვამს საჭმელ(ს)", "ბევრ(ს) ინადირებენ, დათვ(ს)-მათვ(ს) ბევრ(ს) მოკვლენ, კურღღელ(ს) მოკვლენ" "შინდი(ს) გურკა";

“ქოროლი(ს) ბეგებ(ს) დეეძინენ“; “ციხიძირი (<ციხის ძირი) ზედა“; “ჯამი(ს) კარსა ველარ მიველი“; “ორ საათ(ს) იქით“; “ბაღჩი(ს) ბოლოს“, “სული(ს) სიმწართა“...

იკარგება მ (ავადმყოფი > ავათყოფი, მტკაველი > ტკაველი, მთა > თა, მთლად > თლათ, მზითვადა > ზითვათა), **რ** (რკო > კო, ბრძანა > ბძანა > ბზანა, მობრძანდით > მობძანდით, დამრჩა > დამჩა), **დ** (სად წავიდე > სა წევდე, შენ ადი > შენ ად, წადი > წაი, წელიწადს > წელიწას), **ვ** (წაკვდენილი > წაკტენილი, მოვკვდე > მოკდე), **ნ** (საითკენ > სითკე, კინწი > კიწი), **ლ** (სახში) თანხმონები.

მარტივდება ორი იდენტური თანხმონის კომპლექსი: ხანუ**მ**მა > ხანუ**მ**ა...

ვითარდება ვ (უჩუქებია > უჩუქებია, აჩუქა > აჩუქვა//აჩუქტა; თოკი > თოკვი) და **ნ** (დავრჩით > დავრჩით) ...

იცვლება **სწ** და **სტ** კომპლექსები: **სწ** > **წ** (ასწავლის > აწავლის); **სტ** > **შტ** (დასტვენა > დაშტვენა, პისტოლეთი > ფიშტოლი).

თანამედროვე იმერხველთა საუბარშიც ჩვეულებრივია ზემოთ აღნიშნულ ბგერათა დაკარგვისა თუ განვითარების მსგავსი შემთხვევები:

იკარგება მ: მთვარე > თვარე, მკლავი > კლავი, მკვდარი > კდარი, მჭადი > ჭადი ...

იკარგება რ: ზრდის > ზდის, დამრჩა > დამჩა, ბრძანდები > ბზანდები...

იკარგება -ს: მიცემითი ბრუნვის ნიშანი: “**უღელ** შუაში კოტა აქ“; “**მარკილ** აქ საცურავი, კოფო“; “**ცაცხვ უხლამურ** ვეტყვით“ ...

იკარგება -ს: ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის თანხმონითი ნაწილი: “**ლახნი** შორვა ფენა მიყუარს“; “**ლეკი** ხეს მოვსჭრი“; “პაწა **ზმი** სახელია მემედი“...

სწ ბგერათკომპლექსშიც **ს** დღესაც თითქმის ყოველთვის იკარგება: სწორე > წორე; უსწავლია > უწავლია; დუუსწორე > დუუწორე...

ვითარდება ვ: საჩუქარი > საჩუქვარი; საცოდავად > საცოდავათ; ვჭამოთ > ვჭვამოთ...

თანხმოვანთა სუბსტიტუცია:

ნ. მარის ტექსტებში თანხმოვანთა სუბსტიტუცია შეინიშნება როგორც საკუთრივ ქართულ (ვიწრო//მიწრო, ჭოროხი//ჭოროლი, ფირალი//ბირალი), ასევე ნასესხებ (ხიდმეთი//ხიზმეთი “სამსახური, პატრონობა“, ხანდუკი//ხანდული “ხანდუკი“, ხილადი//ხილაჰი//ხილაი “იარალი“) სიტყვებში.

თანამედროვე იმერხველ მეტყველებაშიც ხშირია საკუთრივ ქართულ სიტყვებში თანხმოვანთა სუბსტიტუციის შემთხვევები (განსაკუთრებით ხშირია **ვ**, **მ**, **ნ**, **ბ** ბგერათა შენაცვლება): ხავსე > ხამსე; ვარსკვლავი > მასკვლავი; შეცვივდნენ > შეცვინდნენ; დამავიწყდა > დამამიწყდა; მრუდე > ბრუდე; მზე > ბზე...

საინტერესოა ნ. მართან **ვ//ქ**, **ჩ//ჭ**, **კ//ქ** ბგერათა სუბსტიტუციის შედეგად მიღებული **ქუმირი** (< კვიმირი), **კოკლიეთი** (< ქოქლიეთი) და **ჭუარები** (< ჭუარები) ფორმების დადასტურება. თანამედროვე იმერხველთა მეტყველებაში მხოლოდ **კვიმირი** და **ქოქლიეთი** ფორმები გვხვდება. **ჭვარი** ფორმა ადგილის სახელად დადასტურდა.

თურქულ "F", "P" ბგერებს ენაცვლება ქართული "ფ", "G" ბგერას – "ღ", "K"-ს ენაცვლება "ყ"; თურქულ "H"-ს – "ხ"; ნ. მართან აღნიშნულის ამსახველი მაგალითები, დღევანდელ მონაცემებთან შედარებით, მცირერიცხოვანია. მასთან, ისევე როგორც დღეს, გვხვდება ფორმები: **ფენა** (fena – 1. ცუდი, ბოროტი; 2. ძლიერ, ძალიან, 3. შემძლე, მოხერხებული); **ღალიბა** (გალიბა – ალბათ, როგორც ჩანს); **ორყათი** (kat – სართული); **ყალე** (kale – ციხე); **ხარითა** (harita – რუკა) ...

საუკუნის შემდეგ უცვლელად დასტურდება **კონტამინაციის შემთხვევა**: სცოდავს > ცოდვა // ეცოდება > ეცოდება (ნამყო ძირითადი: შეეცოდვა – ვ ფუძისეულ ელემენტად გააზრიანდა).

როგორც საუკუნის წინ, ისე დღესაც, იმერხეულში ფუძეგაორკეცებულ კომპოზიტებში შეინიშნება თანხმოვნებისა თუ ხმოვნების **გადაბგერება**: დათვი-მათვი, სისხლი-მისხლი, ბაღანა-ბუღანა ...

იგივე შეიძლება ითქვას **მეტათეზისის** შედეგად მიღებული ფორმების შესახებაც: ღრუბელი > ღურბელი, გაგაგებინებ > გაგაგებზეფ, ლექსი > ლესკი (მეტათეზისის შემდეგ ქ/კ მონაცვლეობა) // ლესგი (მეტათეზისის შემდეგ სქ>სგ მონაცვლეობა).

საუკუნის მანძილზე იმერხეული დიალექტის ფონეტიკა/ფონოლოგიაში მიმდინარე პროცესების განხილვა/გაანალიზების შედეგად დავინახეთ, რომ ცვლილებები ძირითადად სახეზეა ძ/ზ, ხ/ჭ, ვ/წ, ი/ა ... ბგერათა გამოყენებისას; რაც შეეხება კანონზომიერ ფონეტიკურ მოვლენებს, მათი განსხვავებულობა ნ. მარისეული და თანამედროვე ტექსტების მიხედვით ხელშესახები ნამდვილად არ არის.

დამოწმებული ლიტერატურა

- ნ. მარი, 1911** - Марр Н.Я., Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию: «Георгий Мерчуле. Житие св. Григория Хандзтийского», С.- Петербург, 1911.
- მ. მიქაუტაძე, 2005** - მ. მიქაუტაძე, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურის საკითხები V-XI საუკუნეთა წერილობითი ძეგლების მიხედვით, ქუთაისი, 2005.
- მ. მიქაუტაძე, 2005** - მ. მიქაუტაძე, პალატალიზებულ დიფთონგთა საკითხი V-XI საუკუნეთა ქართული წერილობითი ძეგლების მიხედვით, ქუთაისი, 2005.
- მ. ფალავა, 2005** - მ. ფალავა, ფარინგალური ჯ იმერხეულში, XXV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2005.
- ტ. ფუტკარაძე, მ. მიქაუტაძე, 2008** - კვლავ ქართული წყვილბაგისმიერი სპირანტის შესახებ (იმერხეული მასალის ანალიზი), ქართველური მემკვიდრეობა, XII, ქუთაისი, 2008.
- შ. ფუტკარაძე, 1993** - შ. ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული, ბათუმი, 1993.
- შ. ფუტკარაძე, 1995** - შ. ფუტკარაძე, ქართული ენის სამხრულ-დასავლური დიალექტების თავისებურებანი ისტორიული ტაო-კლარჯეთისა და მუშაჭირი ქართველების მეტყველების მიხედვით, სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 1995.

- შ. ფუტყარაძე, 2008** - შ. ფუტყარაძე, იმერხეული კილოს ბგერითი შედგენილობა: აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, ბათუმი, 2008.
- შ. ფუტყარაძე, 2008** - შ. ფუტყარაძე, ფონეტიკური პროცესები იმერხეულში: ქართველური შემკვიდრეობა, XI, ქუთაისი, 2008.
- ბ. ჯორბენაძე, 1989** - ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.
- ბ. ჯორბენაძე, 1998** - ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, II, თბ., 1998.
- 2006-2014 წლებში იმერხეულში ჩაწერილი დიალექტური მასალა** (დაცულია აწეს ქართველური დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევით მიმართულებაში).

MAIA MIKAUTADZE

CHANGES IN IMERKHEULI DURING A CENTURY (According to N. Mari and modern text data)

“Travel diaries in Shavsheti and Klarjeti” by N. Mari was published more than a century ago. During a long time it was (almost 80 years) for well-known reasons it was the only reliable source of historical Shavsheti and Klarjeti in terms of studying folk culture, ethnography and speech.

Today studying process of Tao-Klarjeti became active. Due to this fact historical-scientific importance of N. Mari “Diaries” is valuable. After publishing “Diaries” (after expedition 1904) many things changed in Imerkheuli: some became extinct and forgotten...

Characteristic data for modern Imerkheuli speech are recorded and explored by different researchers (Sh. Putkaradze, N. Mgeladze, M. Paghava...). Proper sum of materials were collected by us in 2006-2012 in Tao and Imerkhevi, expedition organized by scientific-researching institute of dialectology of Akaki Tsereteli State University. As a consequence of studying-research of these materials we got very interesting picture in terms of comparing-matching viewpoints of modern and long established data of Imerkheuli speech.

The difference is visible on phonetic, grammatical (morphology and syntax) levels. The difference on the levels of vocabulary is also tangible. We referred to current processes occur in Phonetic/ phonology of Imerkheuli dialect.

Of course more detailed phonetic analysis about Imerkheuli material is done by Sh. Putkaradze and by us as well, but in this work we presented only the data which we got on the consideration-match basis fixed in N. Mari works.

Due to reviewing and analyzing processes taking place in phonetic/phonology of Imerkheuli dialect we saw that main changes refer to sounds Z/z, (dz/z) x/Ā, (kh/ the sound between kh and h) v/uE(v/u), i/Ā (i/iota) ; As for the rigid phonetic occasions, their difference according to the texts of modern time and N. Mari really doesn't seem tangible